

RAMON ALBERCH I FUGUERES
JOAN BOADAS I RASET

LA FUNCIO SOCIAL I CULTURAL DELS ARXIUS

Les dues accepcions de la paraula *arxiu*, conjunt documental i edifici que l'acull, han estat correctament associades, fins a dates ben recents, per la majoria de la població, a espais críptics i semiabandonats, o bé clarament ruïnosos.

És cert, tanmateix, que en els darrers anys, malgrat no haver arribat encara a una situació de normalitat, hem assistit a una progressiva recuperació i dignificació del patrimoni documental, que va allunyant gradualment aquella imatge que convertia els arxius en sinònim d'amuntegament i desordre o, en el millor dels casos, en un conjunt de documents que únicament eren a disposició d'una minoria erudita de ciutadans.

El canvi del concepte que les administracions i, de retruc, la població en general tenien dels arxius, i l'actuació dels arxivers decidits a fer sortir de l'ostracisme els serveis que dirigien és el que ha fet possible aquesta nova situació. L'obligació enutjosa de conservar la documentació que genera o ha heretat una administració determinada, i que sovint era preservada amb l'únic propòsit d'esgrimir unes prerrogatives davant dels ciutadans, deixa pas a la consideració que els arxius no són sols d'utilitat per als organismes que han creat els documents, sinó que són un patrimoni cultural d'interès general.

L'objectiu principal que cal perseguir és el de trencar l'aïllament entre l'arxiu i el ciutadà. No és estrany que, encara a hores d'ara, moltes persones ignorin, no ja la funció que exercien els arxius, sinó la seva pròpia existència. La manca de recursos, el seu isolament i el seu ús reduït a una minoria van contribuir a generalitzar la imatge, sovint no gens inexacta, que allò que succeïa dins un arxiu no tenia res a veure amb la realitat quotidiana, tot ignorant que la seva existència és el reflex de l'activitat d'una col·lectivitat determinada.

Aquesta és, ben segur, la característica principal dels arxius. La seva raó de ser no depèn d'un acte arbitrari, sinó que és consubstancial a qualsevol activitat pràctica, administrativa, jurídica etc. Hom pot decidir la creació o no d'un museu, d'una biblioteca etc.; el que no es pot evitar és, quan hi ha una activitat de relació, la producció d'un conjunt de documents lligats entre ells d'una manera recíproca (cada document condiciona els altres i és condicionat pels altres), que és el que constitueix un arxiu.

El concepte actual d'arxiu

La legislació vigent (llei estatal 16/85 i llei de la Generalitat 6/85) és ben explícita a l'hora de definir què és un arxiu. En aquest sentit, cal atribuir aquesta consideració a un o més conjunts documentals reunits per les persones jurídiques, públiques o privades, en l'exercici de les seves activitats, per tal de ser utilitzats per a la gestió administrativa, la informació, la investigació i la cultura.

Resten, per tant, ben definides quines són les funcions primordials d'un arxiu. Sense establir un ordre de prioritats, que en tot cas aniria en funció de les característiques de cada fons, és evident el seu ús com a suport a la gestió dels organismes públics o privats que els generen o els han generats. Els documents es converteixen en les proves objectives dels afers tramitats i en la base que fa possible el seu funcionament.

La transparència en la gestió ha potenciat també la utilització dels arxius com a font d'informació susceptible de ser sol·licitada per qualsevol ciutadà. Llevat d'aquella documentació que pugui comportar un risc per a la seguretat i la defensa de l'estat o que afecti la seguretat, l'honor o la intimitat de les persones, les administracions són obligades a facilitar l'accés de la població als seus fons documentals.

Una altra de les funcions dels arxius és la que fa referència a la seva explotació amb finalitats d'investigació, que cal no limitar únicament al camp de la història i les altres ciències socials i humanes, sinó ampliar també al de les ciències físiques.

Un darrer nivell d'actuació que comporta el concepte actual d'arxiu i que, sens dubte, ha rebut molt poca atenció fins avui, és l'aprofitament dels documents en l'àmbit cultural.

Els documents

Un document és constituït per dos elements indissociables: un suport material i la informació que conté. A aquesta obvietat cal afegir que, per a poder parlar de document, aquest ha d'haver estat produït en el transcurs d'una activitat administrativa, en el sentit ample de la paraula (administració d'una col·lectivitat, d'una institució —eclesiàstica, política, cultural, militar, educativa...—, d'una empresa, d'una família etc.). Exemplificant la qüestió, un llibre de comptes d'un botiguer, independentment de la seva datació, és un document d'arxiu perquè ha estat produït en el transcurs d'una activitat administrativa. No tindria aquesta consideració la narració d'un cronista o un llibre de memòries, que han estat concebuts des de l'origen amb la finalitat de transmetre notícies o d'expressar el pensament subjectiu del seu autor.

Les transformacions tècniques produïdes en la gestió de l'administració han portat aparellades una diversificació dels suports documentals que avui ens permeten assimilar com a document tota expressió en llenguatge natural o convencional i qualsevol altra expressió gràfica, sonora o en imatge, recollides en qualsevol tipus de suport material, inclosos els suports informàtics. Simplificant, podríem parlar de documents *textuals*, que utilitzen com a suport el pergamí o el paper (manuscrits, mecanoscrits, figuratius) i documents *no textuals*, llegibles mitjançant màquines (bandes magnètiques, enregistraments sonors, pel·lícules, vídeos, microfilms, microfitxes etc.).

Però, tot i la seva diversificació física, tots són units per una mateixa característica: la seva originalitat. És a dir, es tracta de documents únics, no publicats i, per tant, no presenten diversos exemplars. Obviament, no perden la qualificació de documents d'arxiu aquells que han estat impresos per tal de dur a terme la gestió de l'administració que els ha produït —bans, edictes, circulars, prospectes etc.—.

Donat que el document és l'instrument bàsic de l'acció cultural dels arxius, no hem d'excloure cap tipus de suport documental si ens proposem treure partit de les seves possibilitats. De fet, és comprensible que hom vulgui recórrer a aquelles peces més brillants i espectaculars del fons arxivístic. El valor estètic i la capacitat d'admiració són factors fonamentals. Tot i així, l'elecció dels documents s'haurà de fer no en funció del seu suport, sinó del seu contingut. Cap tipologia documental no pot ser rebutjada, ni cap suport, des del pergamí a les bandes magnètiques, menystingut. El que cal, bàsicament, és valorar la relació dels documents escollits amb l'activitat cultural que hom pretén realitzar (avaluar la seva capacitat d'evocació d'esdeveniments o personatges coneguts, el seu contingut didàctic etc.).

Convé, també, sempre que sigui possible, intentar trobar l'equilibri entre documents on el text sigui predominant, i documents que tinguin un clar valor iconogràfic (gravats, segells, retrats, mapes, plans, cartells...). D'altra banda, l'austeritat que sovint presenten els documents escrits fa aconsellable no excedir-se en el nombre que se n'utilitzi en qualsevol activitat de tipus cultural, cosa que obliga a ser extremament rigorós en el moment de seleccionar-los.

Bases per a una proposta cultural

La posada en marxa, des dels arxius, d'accions de divulgació adreçades al gran públic no és pas una iniciativa recent. Deixant de banda experiències aïllades, i de resultats poc avaluats, realitzades a França a la primeria d'aquest segle, és al llarg dels anys cinquanta quan el tema adquireix veritable relleu i personalitat pròpies: el 1952 s'inicia a França la creació de la Xarxa de Serveis Educatius integrada als arxius departamentals —actualment en funcionament arreu de tot l'estat— i el 1954 es produeix la seva internacionalització quan la primera conferència de la Table Ronde des Archives és dedicada monogràficament al tema *Els arxius i l'ensenyament*.

Vint anys més tard, concretament el 1974, la quinzena conferència internacional de l'esmentada Table Ronde és dedicada a debatre el tema *Els arxius i les relacions públiques*. En aquesta ocasió ja es parla d'un ampli ventall de possibilitats de projecció de l'arxiu a la societat i, més enllà de la valoració positiva de les experiències assolides amb el Servei Educatiu, es

proposa intensificar les relacions de l'arxiu amb els mitjans de comunicació.

Aquesta potenciació de les activitats de l'arxiu adreçades al gran públic ha provocat, com era de preveure, distintes i fins i tot contraposades posicions del col·lectiu professional. La defensa de les funcions considerades com a més tradicionals —recollir, conservar, difondre— les ha volgudes presentar com a excloents d'altres possibilitats de projecció i ús dels fons documentals, adduint —i no sense raó— la crònica manca de pressupostos i de personal que usualment pateixen els arxius, així com la necessitat d'atendre les funcions més elementals i urgents.

En aquest sentit, cal insistir en el fet que les activitats de dinamització executades de manera programada i periòdica no són res més que una modalitat d'una funció tan bàsica com la de difondre els fons, i que s'han de produir en una situació de *normalitat* arxivística, és a dir, quan l'arxiu ja compta amb un mínim d'elements infraestructurals i de recursos humans i tècnics. Òbviament, la condició inexcusable és que l'arxiu estigui dotat d'instruments de descripció i informació suficients que permetin, per una banda, satisfer les necessitats de l'investigador i, per l'altra, conèixer amb profunditat les seves possibilitats.

Amb tot, hi ha aquells qui contraposen conservació i divulgació com a dues funcions antagòniques, i constaten que ens trobem abocats a una paradoxa: l'animació a partir dels arxius provoca inevitablement un augment de la seva consulta i, per tant, de la seva degradació. A llarg terme, *animar* pot ser sinònim de destruir. En aquest sentit, cal puntualitzar que, si bé és innegable que la conservació és una dimensió fonamental de l'arxivística, això no ha pas d'impedir el compromís de l'arxiver en el moviment d'animació cultural, i que, en tot cas, la decisió bàsica consisteix a optar per un programa de divulgació coherent que s'adigui amb les característiques tipològiques del fons i de la infraestructura i pressupost de l'arxiu.

En darrer terme, però, l'opció divulgativa va també estretament lligada a la predisposició de l'arxiver i a les necessitats de caire cultural de l'indret on desenvolupa la seva tasca. O, dit d'altra manera: en una ciutat ben dotada d'equipaments i serveis culturals —biblioteques, museus, entitats culturals, sales d'exposicions, universitat etc.— la necessitat d'emprendre una funció dinamitzadora des de l'arxiu serà menys imperiosa, però, igualment necessària.

L'arxiver d'una vila petita o mitjana —amb independència de la magnitud i l'interès dels fons documentals— exerceix una multiplicitat de tasques, per pura raó de suplència i estalvi en personal de les institucions, que el converteixen sovint en un veritable animador cultural encarregat d'investigar la història de la vila, organitzar exposicions, col·loquis i congressos, donar conferències, presentar llibres, col·laborar amb centres d'estudis i altres entitats culturals, i activitats de suport a l'activitat cultural. En aquest context, l'arxiver —per vocació i obligació— utilitza l'arxiu i el seu fons com a centre i instrument, alhora, de dinamització cultural, sense altre obstacle que les limitacions pressupostàries i de temps. Fins i tot en alguns països com Anglaterra i França, on l'acció cultural menada des dels arxius ha assolit considerables proporcions, hom es planteja una formació específica de l'arxiver en aquest camp, o bé la creació d'un tècnic especialitzat —conservador, pedagog— integrat al cos de personal pertanyent a l'arxiu.

Accions de divulgació i dinamització cultural

Qualsevol acció projectada des de l'arxiu ha de tenir ben present dues premisses: per una banda, la naturalesa dels recursos de què hom disposa —pedagògics, equipament— i dels destinataris directes de l'activitat. En aquest darrer cas cal distingir entre els usuaris tradicionals —investigadors, erudits— i el sector format pel públic escolar, del lleure i el món associatiu, que denota un canvi qualitatiu i, sobretot, quantitatiu, en aquest desitjable contacte entre l'arxiu i la ciutat.

El públic escolar és, òbviament, el client majoritari del Servei Educatiu i de les exposicions, mentre que la natural diversitat en edat i origen socio-professional dels integrants del sector associatiu i del públic del lleure aconsella tendir a una certa polivalència en les accions culturals que s'hi adrecin.

Paral·lelament, es constata l'existència d'un públic potencial —l'interès del qual només s'aconsegueix de desvetllar en comptades ocasions— i que es mou en un ambient de marginalitat cultural i fins i tot social. Ens referim a determinats sectors productius (tallers, fàbriques, empreses), a les associacions d'educació popular, als habitants de zones geogràfiques desfavorides (barris perifèrics) i a les minories ètniques.

És per això que en cada acció —ja sigui realitzada en el mateix arxiu o bé es tracti d'una activitat projectada eminentment

a l'exterior— la seva dimensió cultural i el seu abast s'han de concretar *a priori*, atenent al segment de públic a què hom es vol adreçar. En aquest sentit, i de manera aproximativa, donat que es poden fer una o més activitats l'any en funció dels recursos, les accions de divulgació i dinamització endegades des de l'arxiu poden ser molt diverses.

En primer terme, el que a França denominen Servei Educatiu —i que a Catalunya tindria el seu paral·lelisme en els Tallers o Aules d'Història—, que té un objectiu fonamentalment pedagògic, és a dir, d'oferir als alumnes de l'ensenyament primari i secundari un contacte directe amb els documents d'arxiu. Aquest recurs al document per a l'ensenyament va molt lligat a l'evolució dels mètodes pedagògics que intenten de potenciar l'esperit d'observació i d'experimentació de l'alumne, així com de permetre que redescobreixin la història a partir de la realitat que els és més propera.

Aquesta funció pedagògica es pot assolir des de diversos nivells, que van des de la pura i simple visita guiada a l'arxiu, fins a l'acolliment en un local propi annex on l'alumnat pot treballar amb còpies de documentació original i dossiers pedagògics, sota la supervisió i l'assessorament del professor i de l'arxiver. El Servei Educatiu francès —que es troba en els orígens de l'acció cultural als arxius— compta com a suport bàsic amb la figura del professor col·laborador, el qual dedica una part del seu horari laboral com a ensenyant a treballar de manera activa en aquest Servei.

Per altra banda, des del mateix arxiu i en funció de les possibilitats d'espai, es poden dur a terme altres activitats de formació i difusió. Entre les primeres es destaquen els cursos d'iniciació a la recerca per a universitaris, cursets específics (paleografia, coneixement de les fonts documentals, d'arxivística), conferències i organització de col·loquis i congressos. Més vinculades a la difusió del fons hi hauria les activitats de més ressò, com ara les publicacions i les exposicions.

Pel que fa a les publicacions, les possibilitats són quasi il·limitades: des dels imprescindibles instruments de descripció i informació dels fons i de les activitats de l'arxiu (catàlegs d'exposicions, memòries d'activitats), passant per les publicacions de suport al servei educatiu (reproduccions i facsimils de documents, dossiers i carpetes pedagògiques) fins a l'edició de treballs d'investigació relatius a la història de la ciutat o la comarca.

Les exposicions de documents, per altra banda, són encara

poc habituals al nostre país i som lluny de considerar l'exhibició documental com una pràctica habitual, tal com succeeix a Alemanya, Anglaterra i fonamentalment França. De fet, el primer que cal tenir en compte és que l'exposició no s'ha de considerar mai com un fi, sinó com un mitjà per accedir a la comprensió i la contextualització històrica dels documents, i per fer prendre consciència de la necessitat de salvaguardar el patrimoni arxivístic.

El que és indubtable és que les accions que tenen com a escenari natural l'arxiu aconsellen un cert canvi en la seva concepció constructiva. Així caldria contemplar, a més dels espais i serveis tradicionals —dipòsits, sala d'investigació, sales de treball, despatxos, taller de reproducció etc.—, una sala polivalent amb possibilitats de subdividir-la provisionalment per tal que pugui destinar una part de l'espai a Servei Educatiu - Taller d'Història i un altre per a exposicions temporals o per a actes amb públic. Això també podria permetre la realització de *tallers* que introduïssin els infants en la manipulació de reproduccions de documents o a la confecció de maquetes i retallables.

A part això, hi ha altres activitats que constitueixen una clara projecció de l'arxiu a la societat i que no pressuposen necessàriament la utilització de les seves instal·lacions. Es tracta d'activitats complementàries, en cert sentit les més efectistes, que poden servir per a donar a conèixer els arxius i les seves funcions a un públic potencial molt ampli. Ens referim, per exemple, al muntatge de *stands* en fires i congressos, a la realització d'articles i d'intervencions puntuals en els mitjans de comunicació (premsa, televisió i, sobretot, ràdios locals), a l'organització de concursos —com el *Concurs de l'historiador del demà* als arxius francesos— i altres de més complexos i costosos com l'arxiubús i les denominades maletes pedagògiques.

L'*arxiubús* —a imatge dels bibliobús i museubús tradicionals— converteix realment en itinerant qualsevol activitat que hom hi projecti. Els objectius fixats poden anar des de la realització de qualsevol exposició sobre un tema concret, fins a la divulgació del contingut i la funció dels arxius. Equipat amb plafons laterals (visibles també des de l'exterior), vídeo i projector de diapositives, i amb l'assistència d'un animador i, naturalment, d'un xofer, l'arxiubús permet d'arribar a zones geogràfiques mal comunicades i a barris de les ciutats mancats d'infraestructures culturals suficients. És evident també la seva utilitat per a les escoles, i la seva presència en fires o zones cèn-

triques de qualsevol població pot constituir una important eina de divulgació i atracció envers els arxius.

Les *maletes pedagògiques*, per altra banda, tenen com a destinatari el públic escolar, i el seu contingut permet el muntatge d'una petita exposició que pot generar la realització de treballs pràctics en el mateix centre escolar.

Finalment, hi ha un bloc d'activitats molt vinculades a la difusió de la història de la ciutat i de suport a la investigació. A més de l'edició de publicacions que ja hem esmentat més amunt (en les quals l'arxiu pot tenir el paper de coordinador, d'assessor dels continguts científics o d'anar a la recerca de subvencions i ajuts), hi ha la possibilitat de convocar beques i premis i de dur a terme muntatges expositius a les estacions de tren, metro o autobús que continguin reproduccions de documents referits a la història d'una zona en concret.

L'acció cultural als arxius catalans: una aproximació

Tot i que el nostre país no compta ni amb la tradició ni amb la infraestructura arxivística d'altres zones europees, no es pot negar que en els darrers anys estem assistint a un augment d'aquelles activitats culturals basades en l'explotació dels arxius. Certament, però, el que no existeix és una coordinació de les diferents activitats realitzades, ni són homologables els objectius que es persegueixen.

Una enquesta recent —resposta pel 70% dels centres consultats— adreçada a quaranta arxius catalans (de molts dels quals hom ja tenia indici que realitzaven activitats de difusió cultural) permet de fer-nos una idea, força aproximada a la realitat, de les inclinacions dels seus responsables respecte al paper que tenen o poden tenir els arxius en el camp que estem analitzant.

Hi ha unanimitat quan es planteja la qüestió de si hom creu que l'arxiu s'ha de projectar a l'exterior mitjançant activitats de difusió i acció cultural. Aquest desig, però, es veu extremament limitat quan es comprova que només quatre dels centres consideren que reuneixen les condicions infraestructurals i de personal òptimes per a poder desenvolupar aquest tipus d'iniciatives.

Pel que fa a la valoració sobre quina és l'eina més adient per a impulsar la funció cultural dels arxius, més de la meitat de les enquestes atorguen aquest paper a les publicacions (so-

bretot les de caire històric i les d'instruments de descripció dels fons), seguides del Servei Educatiu i les exposicions. Tot i considerar-la imprescindible, la col·laboració amb els mitjans de comunicació és la quarta de les opcions assenyalades a l'hora d'escollir les vies per fer possible una política de divulgació.

Respecte a quines accions concretes ha realitzat cada centre, la diversitat de respostes dificulta fer-ne una tabulació simple. Tot i així, a grans trets, es pot afirmar que els grans centres arxivístics són els que menys han participat en activitats específiques de divulgació cultural. Ben segur que la dimensió dels fons que custodien, l'atenció als investigadors, la preparació dels instruments de descripció i la manca de recursos humans i materials, són obstacles que sobrepassen la capacitat dels seus responsables.

Aquestes dificultats atribuïdes als *macroarxius* són perfectament traslladables a la resta d'arxius del país, sigui quina sigui la seva dimensió. Amb tot, el bloc del que en podríem anomenar *arxius intermedis* (sense al·ludir a l'extensió dels seus fons, sinó a l'àrea geogràfica que abracen) duen a terme una tasca força notable de divulgació. Aquests arxius històrics comarcals, sols o en col·laboració amb altres entitats, han organitzat, més o menys regularment, exposicions, conferències, cursos, visites per a escolars i, gairebé, la majoria publiquen el contingut del seu fons o treballs de divulgació històrica.

El bloc més dinàmic, però, atenent-nos a l'enquesta esmentada, és el format pels arxius municipals. Més que atribuir aquesta circumstància a una menor magnitud dels seus fons (afirmació que en molts casos no s'ajustaria a la realitat), les possibilitats d'actuació des d'un municipi es fan molt més evidents i, en certa manera, més necessàries. El contacte directe amb altres entitats de caire municipal, la superior agilitat de l'administració local i la mateixa dinàmica cultural que genera la població, fan que l'arxiu es vegi impel·lit, gairebé de manera *inevitable*, a col·laborar o a portar la iniciativa en molts projectes de dinamització i difusió cultural.

Homologables als arxius municipals hi ha els recentment creats arxius de districte a la ciutat de Barcelona, que presenten un model d'acció cultural força peculiar, centrat en la recuperació de la història del barri —sobretot de les antigues viles annexionades a Barcelona el 1897— i en l'endegament de nombroses activitats en col·laboració amb entitats i associacions culturals.

Sense voler ser exhaustius, i afegides a les activitats a les

quals ens hem referit en parlar d'altres tipus d'arxius, des dels fons municipals s'han organitzat visites-itineraris, jornades d'ensenyament de la història local, seminaris, concursos, tallers de retallables i maquetació etc., i s'ha participat en escoles d'estiu, en l'edició de vídeos i muntatges àudio-visuals i, d'una manera més sistemàtica, alguns arxius s'han preocupat de dur a terme una explotació pedagògica dels seus fons documentals.

Aquesta darrera funció, que en alguns indrets ha rebut el nom de *Taller d'Història* (Girona, Sant Feliu de Guíxols, Figueres) i que en altres llocs ha restat sense nominar (Lloret de Mar), no és privativa dels arxius municipals (com ho demostren les experiències realitzades als arxius comarcals de la Bisbal d'Empordà o Cervera), però possiblement és on la iniciativa pot donar millors resultats.

En definitiva, l'aproximació a les experiències realitzades a Catalunya palesa l'interès dels responsables dels arxius a dur a terme una política d'acció cultural basada en l'explotació dels seus fons documentals. Tot i que les prioritats existents són encara molt importants i que els recursos són excessivament reduïts, els arxius no poden deixar escapar la possibilitat de participar plenament en els grans eixos de la política cultural del país.

Nota bibliogràfica

El lector interessat en el tema de l'article pot consultar els següents treballs: *Actes del Primer Sympòsium sobre l'Ensenyament de les Ciències Socials* (Vic, EUMO Editorial, 1988), 519 ps.; *Actes du Congrès de Nice. L'action culturelle dans les archives* (París, Archives Nationales, 1983), 109 ps.; J. P., Babelon, J. Bousquet, R. Sève, *Les archives et l'animation culturelle*, dins *Manuel d'archivistique* (París 1970), ps. 655-692; M. Canela, B. Cuñé, T. Salat, *Possibilitats didàctiques d'un arxiu per a alumnes de BUP* (experiència entre l'IB Antonio Torroja i l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera), «Manuscrits», núm. 6, UAB (desembre de 1987), ps. 219-226; R. Chepesiuk, *Archives and the Child: Educational Services in Great Britain and Ireland*, dins «Provenance», núm. 2 (1983), ps. 45-58; P. Delsalle, *Les activités culturelles des archives municipales. Experiences d'une ville (Tourcoins) et résultats d'une enquête nationale*, dins «La Gazette des Archives», núm. 133 (1986), ps. 143-156; E. Gautier-Desvaux, *L'action culturelle aux archives*, dins «La Gazette des Archives», núm. 141 (1988), ps. 218-236; Ch. Gut, *Les archives et les relations publiques* dins *XIVème Conférence Internationale de la Table Ronde des Archives* (Ottawa 1974), 137 ps.

SUMARI

Commemoracions, per Max Cahner, p. 3

RAONAMENTS

La funció social i cultural dels arxius, per Ramon Alberch i Fugueres i Joan Boadas i Raset, p. 15

REALITATS

Una aproximació a la historiografia catalana: els antecedents, per Eva Serra i Puig, p. 29

Els efectes de les centrals nuclears sobre les aigües continentals,
per Miquel Alonso, p. 47

El Col·loqui Internacional d'Història Local L'espai viscut de València,
per Manuel Ardit, p. 60

MIRADOR

Els catalans a Amèrica (c. 1760-1868): la visió dels contemporanis,
per Jordi Maluquer de Motes, p. 67

REVISTA DE LES ARTS

El llibre d'apunts d'Enric Granados, per Douglas Riva, p. 89
Figures en un paisatge: alguns poetes i pintors catalans del segle XX,
per David H. Rosenthal, p. 107

REVISTA DELS LLIBRES

El Llibre de preludis i el cicle de Feixes en l'obra narrativa de Jaume Cabré,
per Àlex Broch, p. 125

El tercer període de l'escriptura de Josep Piera, per Julià Guillamon, p. 137

La bona ruta de «Gregal Poesia», per Antoni Pladevall i Arumí, p. 147

Guia de lectura, per Tomàs Nofre, Guadalupe Ortiz de Landázuri i Busca, Rosa M. Ricart i Aguilà i Antoni Torres, p. 155